

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΙ ΣΤΩΪΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Ἄν οἱ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι σφράγισαν μέ τήν διδασκαλία τους τόν 1ο μ.χ αἰῶνα ὁ Παῦλος ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ὁ ἀδιαμφισβήτητος μυστικός φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Μέ τήν δράση, τόν βίο καί τό ἱερό πάθος ἑνός ἀσυγκράτητου ἐπαναστάτη ἀνοίγει ἕναν νέο δρόμο ἔρευνας, στοχασμοῦ, ἠθικῆς τάξεως, ὑπαρκτικῆς ἀναζήτησης καί μυσταγωγικῆς προσέγγισης στά προαιώνια ἐρωτήματα τοῦ Ἀνθρώπου περί τοῦ ὄντος καί τοῦ Ἐσχάτου. Παρ' ὅλον ὅτι οὔτε ἡ ἡμερομηνία τῆς γέννησής Του ἀλλά οὔτε καί τοῦ θανάτου Του μαρτυροῦνται ἱστορικά, τό γεγονός ὅτι ὁ Παῦλος ἔζησε καί ἔδρασε στόν 1ο αἰῶνα μ.χ εἶναι πέρα ἀπό κάθε ἀμφισβήτηση. Ὅπως, ἄλλωστε, καί ὁ χῶρος στόν ὁποῖον γεννήθηκε, ἀνατράφηκε καί σπούδασε. Εἶναι ἀκόμη γνωστό πῶς ἡ γενέτειρά του Ταρσός τῆς Κιλικίας ὑπῆρξε περίφημο πνευματικό κέντρο γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ὄχι μόνο γιά τό διάσημο Πανεπιστήμιό της ἀλλά καί γιά τό γεγονός ὅτι ὀκτώ, τουλάχιστον, φιλόσοφοι δίδασκαν σέ ἐλεύθερα σπουδαστήρια μέ ὅ,τι αὐτό εἶχε ὡς φυσικό ἐπακόλουθο. Ἐξέχουσα θέση κατεῖχαν, βέβαια, οἱ Στωϊκοὶ καί, καθῶς ἀναμενόταν, οἱ ιδέες τους ἀναπόφευκτα ἐπηρέασαν βαθεῖα τόν Παῦλο. Τόσο βαθεῖα, μάλιστα, πού συχνά, σημαντικές φιλοσοφικές ἀρχές, ιδέες, ἀκόμη καί φραστικοὶ ὄροι διατύπωσης αὐτῶν τῶν ιδεῶν νά ἔχουν τόσην ὁμοιότητα ὥστε δύσκολα νά μπορεῖ κανεὶς νά διακρίνει διαφορές οὐσίας. Ἀναμφισβήτητα, βέβαια, ὑπάρχουν διαφορές καί, μάλιστα, σημαντικές ἀνάμεσα στόν Παῦλο καί τούς Στωϊκοὺς. Ὅμως, αὐτό πού ἐνδιαφέρει τήν παρούσα μελέτη εἶναι οἱ ὁμοιότητες πού θεμελιώνουν κοινές ἀφετηρίες ἔρευνας, κοινές δοξασίες, κοινά συμπεράσματα καί, συχνά, κοινές φραστικές διατυπώσεις.

Οἱ Στωϊκοὶ θεμελιώνουν μιά νέα ἀντίληψη τῆς Ἠθικῆς. Χαράσσουν τήν ἀτραπό τῆς τελείωσης πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ Ἀγαθοῦ πού βασιζέται στό «φύσει ἐλεύθερον» τοῦ Ἀνθρώπου, στήν «αὐταξία τῆς Ἀρετῆς» ὡς αὐτοσκοποῦ στόν βίο μας καί στήν «πίστη πρὸς τόν Θεό». Ἔτσι οἰκοδομοῦν μιάν ἀυστηρή, ἀσκητική καί θεοκεντρική φιλοσοφία, τόσο κοντινὴ καί τόσο προσφιλῆ στόν μυστικιστὴ θεολόγο, φιλόσοφο καί κήρυκα τῆς Ἀγάπης Ἀπόστολο Παῦλο. Ἀρετές, ἄλλωστε, τῶν Στωϊκῶν ὅπως ἡ σωφροσύνη, ἡ αὐτάρκεια, ἡ λιτότητα, ἡ εὐταξία καί ἡ κοσμιότητα εἶναι κυριολεκτικὰ ὁ ἴστος ἐπάνω στόν ὁποῖο ὑφαίνει τό νέο Του κήρυγμα ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν.

Παρακάτω, ἐπιχειροῦμε νά καταγράψουμε μερικές ἀπό αὐτές τίς θεμελιώδεις Ἀρχές, κοινές καί οὐσιαστικά προσόμοιες ἀνάμεσα στους Στωϊκοὺς, ιδιαίτερα δέ στήν δεσπόζουσα φυσιογνωμία τοῦ Ἐπίκτητου καί στήν νέα, ἐπαναστατική Διδασκαλία τοῦ Παύλου. Ἐνός πεφωτισμένου οἰκουμενιστῆ καί ἀσυμβίβαστου ἐπαναστάτη, ἑνός θεόπεμπτου καί ἀφοσιωμένου κήρυκα πού οἰκοδομεῖ τό σύστημά Του καί αἰωνίζει τό δόγμα Του στήν ἐλπίδα τῆς λύτρωσης τοῦ Ἀνθρώπου, στήν ἀταλάντευτη πίστη στόν Θεό καί κυρίως, στήν χωρίς ὄρια,

προϋποθέσεις και επιλογές Αγάπη. Στην προσπάθειά μας να καταδείξουμε την ομοιότητα Παύλου και Στωϊκῶν ἐπισημάνσαμε και παραθέτουμε δεκαπέντε σημεία, τὰ πιά εὐγλωττα κατά τήν ἐκτίμησή μας, ἀλλά και τὰ πλέον χαρακτηριστικά τῶν δύο Διδασκαλιῶν. Καί, βέβαια, αὐτή ἡ παράθεση δέν σημαίνει καθόλου τήν ἀνυπαρξία διαφορῶν, ὅπως προαναφέραμε, πού, ὅμως, δέν ἀφοροῦν τήν παροῦσα μελέτη.

α. Ὁ Παῦλος ὑπῆρξε μυστικός φιλόσοφος. Ὅχι μόνο ἐπειδή οἱ εἴκοσι συνολικά ἀναφορές πού κάνει στίς Ἐπιστολές Του ἀφοροῦν τίς ἔννοιες μυστήριον, ἀποκάλυψη, μυστικός κλπ.¹, ἀλλά ἐπειδή τρεῖς, τοῦλάχιστον, ἀπό τίς θεμελιωδέστερες Ἀρχές μέ τίς ὁποῖες στοιχειοθετεῖ τό νέο δόγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπαιτοῦν ἐρμηνεῖες πού προϋποθέτουν μιά κατάδυση στά ἔγκατα τῆς ψυχῆς. Ἐκεῖ δηλαδή, ὅπου ὁ Ὄρθος Λόγος ἀδυνατεῖ νά φωτίσει τὰ πράγματα ἀφ' ἑαυτοῦ και χωρίς τήν συνδρομή μιᾶς μυστικῆς μέθεξης, ἀγνωστῆς και ἀπροσδιόριστῆς, πού συνοδοιπορεῖ μέ τήν πίστη στό Θεό. Στήν βάση αὐτῆς τῆς Ἀρχῆς βρίσκεται ἡ ἰδέα τῆς θείας προέλευσης τοῦ Ἄνθρώπου πού διαρκῶς ἐπανέρχεται στίς 14 Ἐπιστολές Του. Γράφει λ.χ. στήν πρὸς Ἐφεσίου: «Εἷς Θεός και πατήρ πάντων, ὁ ἐπί πάντων και διά πάντων και ἐν πᾶσιν ὑμῖν»² ἀναγνωρίζοντας κατ' ἀρχάς τήν μοναδική πατρότητα τοῦ Θεοῦ γιά ὅλα Του τὰ πλάσματα. Κάτι πού τονίζει και στήν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολή Του μέ τή φράση «πάντες γάρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστέ»³. Ἡ ταυτότητα ἀντιλήψεων μέ τούς Στωϊκοὺς εἶναι ἀναντίρρητη. Γράφει ὁ Ἐπίκτητος: «Συγγενεῖς τινες τοῦ Θεοῦ ἐσμέν, κακεῖθεν ἐληλύθαμεν»⁴ και ἄλλου: «διά τί μή εἶπη τις αὐτόν κόσμιον, διά τί μή υἱόν Θεοῦ»⁵. Ἡ θεία μας, λοιπόν, προέλευση εἶναι κοινή παραδοχή και στίς δύο προσεγγίσεις μέ τρόπο μάλιστα πού δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση.

β. Ὁ Παῦλος διατυπώνει τήν ἰδέα πώς τό Σύμπαν ὁλόκληρο εἶναι ἓνα θέατρο μέσα στό ὁποῖο συντελεῖται τό δράμα ὄχι μόνο τοῦ Ἄνθρώπου ἀλλά και ὁλόκληρης τῆς Δημιουργίας. «Θέατρον ἐγεννήθημεν τῷ κόσμῳ» γράφει (Α' ΚΟΡΙΝΘ. IV § 9), θέλοντας νά σημάνει, πιθανότατα, τό μάταιο τῶν φαινομένων στό Σύμπαν μέ τήν ἔννοια πώς εἶναι σκόπιμο νά ἀναζητηθεῖ ἡ βαθύτερη και οὐσιαστικότερη διάσταση τῶν πραγμάτων, πού εἶναι ὁ «εἷς Θεός και πατήρ πάντων» δημιουργός, προστάτης και καταλύτης τοῦ Συμπαντος. Ἀνάλογη θέση προτάσσεται και διά στόματος Σενέκα, τοῦ σπουδαιότερου Ρωμαίου Στωικοῦ: «Ecce sapiens spectaculum dignum»⁷. Ὁ σπουδαῖος αὐτός φιλόσοφος ἀναγνωρίζει πώς ὁ βίος καθενός ἀπό μᾶς, δέν εἶναι παρὰ ἓνας ρόλος στό θέατρο τοῦ Κόσμου.

γ. Ὁ Κόσμος δέν εἶναι ἓνα τυχαῖο δημιούργημα, πολύ δέ περισσότερο ἢ ἐξέλιξη του στοὺς αἰῶνες. Ὅλα εἶναι κατασκευασμένα και λειτουργοῦν μέ βάση προδιαγεγραμμένο Σχέδιο τοῦ Θεοῦ ἀπό τό ὁποῖο τίποτα δέν μπορεῖ νά ξεφύγει δίχως τήν θέλησή Του ὡς τήν τελείωση, τήν ὁλοκλήρωση αὐτοῦ τοῦ Σχεδίου. Οἱ ἄνθρωποι, καθὼς και ὅλα τὰ πλάσματα στό Σύμπαν, ἔρχονται στήν

Φανερωμένη Δημιουργία σύμφωνα με τό Σχέδιο αυτό. Θά επιτελέσουν τόν προορισμό πού τούς μέλλεται καί θά αποσυρθοῦν ὅταν θά πάψουν νά εἶναι χρήσιμα γιά τή λειτουργία τοῦ Σύμπαντος. «Ἐκαστον ὡς κέκληκεν ὁ Θεός, οὕτω περιπατεῖτω» γράφει ὁ Παῦλος⁸ καί «ἕκαστος δέ ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι»⁹. Ὁ καθένας μας, δηλαδή, πρόκειται νά βιώσει αὐτό πού τοῦ ἔταξε ὁ Δημιουργός. Ἡ θέση τῶν Στωϊκῶν εἶναι ἐπίσης ξεκάθαρη καί ταυτόσημη: «Ὁδήγησέ με, λοιπόν, ἐσύ Δία κι ἐσύ πεπρωμένο μου ὅπου ἐξ ἀρχῆς μέ εἶχατε τοποθετήσει κι ἔρχομαι πρόθυμος»¹⁰, γράφει στόν περίφημο ὕμνο του ὁ Κλεάνθης, διάδοχος τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Στοᾶς Ζήνωνος. Τό βάρος τοῦ νοήματος, βέβαια, βρίσκεται στό ἐξ ἀρχῆς. Ὁ προορισμός δηλαδή, εἶναι δεδομένος.

δ. Στήν μύηση τῶν μυστηρίων τῆς Ἀλήθειας δέν μποροῦν νά μετέχουν ὅλοι, δίχως ἐξαίρεση, ἀλλά μόνο οἱ κλητοί πού εἶναι ἤδη προορισμένοι ἀπό τόν ἴδιο τόν Θεό. Πῶς, γιατί καί, μέ ποιά κριτήρια καλοῦνται συγκεκριμένες ὀντότητες δέν εἶναι γνωστό. Ὁ Παῦλος, ὅμως, ἀναφέρεται στούς κλητούς¹¹ καί, μάλιστα, ἀποκαλύπτει καί τόν προορισμό τους. Κάτι πού, φυσικά, ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς ἔχει ἤδη βεβαιώσει πρὶν μερικές δεκαετίες ἀπό τόν Παῦλο στήν «Ἀρχιερατική Προσευχή» Του¹². Ἡ σωτηρία ἀνήκει στούς λίγους ἐκλεκτούς πού ὁ ἴδιος ὁ Θεός ἔχει ἐκ τῶν προτέρων ἐπιλέξει. Ὁ Ἐπίκτητος τό λέει ἐπίσης ἀπλᾶ: «πῶς οὖν ἀναβαίνεις νῦν; ὡς μάρτυς ὑπό τοῦ Θεοῦ κεκλημένος»¹³. Κι ἐδῶ ἡ λέξη κεκλημένος ἐπισφραγίζει τήν ἀπόλυτη ταύτιση ἀπόψεων τῶν Στωϊκῶν μέ τήν πίστη τοῦ Παύλου.

ε. Ὁλος αὐτός ὁ ὑπέροχος Κόσμος πού ἀντιλαμβανόμαστε μέ τίς αἰσθήσεις μας, ἀλλά καί ὁ ἄλλος πού ἀντιλαμβανόμαστε μέ τίς νοητικές καί αἰσθηματικές ἐμπειρίες μας, κατασκευάσματος μέ ἀπαράμιλλο Σχέδιο ἀπό ἕναν Ὑπέρτατο Δημιουργό, δέν μπορεῖ παρά νά συγκροτεῖται μέ αὐστηρότατη νομοτέλεια. Καί μοιάζει ἀδιανόητο τό νά μπορεῖ νά λειτουργεῖ χωρίς ἀπαράβατες Ἀρχές καί Νόμους καί διατάξεις πού διέπουν τήν ἐξέλιξη, τίς μεταμορφώσεις καί τίς μεταστοιχειώσεις του. Ὁ Νόμος τοῦ Θεοῦ εἶναι γραμμένος στίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων.

Ὑπάρχουν ἀρκετές διατυπώσεις σχετικά μέ τήν προέλευση, τήν λειτουργία, τήν ἀποστολή καί τήν ἀναγκαιότητά του. Ὁ Ἐπίκτητος ἀναφέρεται στόν «βιωτικό νόμο», τόν νόμο τῆς ζωῆς, ὀρίζοντας πῶς δέν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπό τό νά ζεῖς σύμφωνα μέ τήν φύση¹⁴. Αὐτός ὁ νόμος ἔχει τεθεῖ ἀπό τόν Θεό καί εἶναι πανίσχυρος καί ἀπόλυτα δίκαιος¹⁵. Ὁ Παῦλος, ἀναφερόμενος διεξοδικότατα σ' αὐτόν τόν Νόμο, ἰδίως στήν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή Του, τόν ἀποκαλεῖ πνευματικό¹⁶. Καθορίζοντας τό πλαίσιο λειτουργίας του, τόν ἀνάγει σέ μέτρο ζωῆς, τόν καθοσιώνει σέ συμφωνία μέ τήν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ὀλοκληρώνοντας, ἐν τέλει, τήν ἀξία καί τό μέγεθός του μέ τή φράση «τέλος γάρ νόμον Χριστός»¹⁷. Χωρίς, ὅμως, τήν ἐνδόμυχη πίστη σ' αὐτόν, κανείς, λέει ὁ Θεῖος Ἀπόστολος, δέν πρόκειται νά λυτρωθεῖ μέ μόνα τά νόμιμα ἔργα Του¹⁸.

στ. Ὁ Ἐπίκτητος τοποθετεῖ τὴν θεότητα μέσα στὸν Ἄνθρωπο, μιλῶντας σέ κάθε εὐκαιρία γιὰ τὸν ἑαυτὸ, ἔδρα καὶ θρόνο τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ τῆς εὐδαιμονίας. Ἡ ἀντίληψη γι' αὐτὴν τὴν «ἔνδον βασιλεία» πού ἔχει ἤδη τεθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ¹⁹ – καί, πολλοὺς αἰῶνες νωρίτερα, ἀπὸ τοὺς Βέδες – εἶναι ἀναντίρρητα, κοινὴ μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παύλου. Τὰ παρακάτω ἀποσπάσματα εἶναι, θαρρῶ, χαρακτηριστικὰ τῆς ἀπόλυτης σύμπτωσης τῶν ιδεῶν Στωϊκῶν καὶ Παύλου. Λέει ὁ Ἐπίκτητος: «Τοῦτον τὸν νόμον ὁ Θεὸς τέθεικε καὶ φησίν: εἴ τί ἀγαθὸν θέλεις παρά σεαυτοῦ λαβέ»²⁰ καὶ «τά ἀγαθὰ ἔξω μὴ ζητεῖτε, ἐν ἑαυτοῖς ζητεῖτε»²¹. Ὅσο γιὰ τὸν Παῦλο, γνωρίζοντας τὴν αἰώνια βασιλεία τοῦ Θεοῦ πού κατοικεῖ στὴν ἴδια τὴν ὄντοτήτά μας καὶ πού, ἄρα, εἶναι ἀλώβητη καὶ ἀθάνατη, γράφει: «οὐδεὶς ἑαυτῷ ἀποθήσκει»²². Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο συνιστᾷ νὰ βρῶμε τὴν ἀληθινὴ εἰρήνη στὴν παρουσία τοῦ ἑαυτοῦ²³.

ζ. Ἡ ἀληθινὴ ἐλευθερία τοῦ Ἀθρώπου ἔγκειται σέ ἓνα καὶ μόνο ζήτημα: νὰ ἐπιλέγει ἀνάμεσα στὴν Ἀλήθεια καὶ τὴν (ἀν)αλήθεια. Κάτι πού συναρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς φρόνησης – ἢ σωφροσύνης ἢ διάκρισης- πού διαθέτει ὁ νοῦς του. Ἀληθινὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ τίς ἐπιθυμίες τοῦ ὑλικοῦ Κόσμου. Ἀληθινὴ ἐλευθερία ὑπάρχει μόνο μέσα στὸν πνευματικὸ κόσμον, εἶναι κατάστασις πνευματικὴ, ὄχι τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἐλεύθερος εἶναι ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο ὅλα συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τὴν ἠθικὴν του προαίρεση²⁴, μακριὰ ἀπὸ κάθε αἰσθηματικὴ δέσμευση καὶ ἀλλαγὴ²⁵. Σ' αὐτὴν τὴν ἐλευθερίαν ἀναφέρεται συχνὰ ὁ Παῦλος, τὴν ἀπόλυτα πνευματικὴν, μὲ τὴν φράση: «οὗ δέ τὸ πνεῦμα Κυρίου ἐκεῖ ἐλευθερία»²⁶.

Ἡ πραγματικὴ δουλεία κατὰ τὸν Πρωταπόστολον εἶναι δουλεία στίς ἐπιθυμίες μας πού ἀνοίγουν τὴν θύραν τῆς ἁμαρτίας, δηλαδὴ τὴν ἐκτροπὴν, τὴν ἀστοχίαν, τὴν παρανομίαν. Ἀπὸ τὰ δεσμὰ αὐτὰ ἐλευθερώνεται κανεὶς μόνο μέσῳ τῆς δικαιοσύνης, δηλαδὴ: τῆς ὑπακοῆς στὸν θεῖον Νόμον²⁷. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἐλευθερίαν καλεῖ τοὺς πιστοὺς ὁ Παῦλος. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἐπίκτητος ἀναφέρεται στὴ λέξη ἁμαρτία προκειμένου νὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ αὐτὸς τὴν ἐκτροπὴν ἀπὸ τὸν νόμον²⁹ καὶ τὴν συνεπόμενὴν δουλείαν τοῦ Ἀθρώπου.

η. Σταθερὴ εἶναι ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀξία τῶν Παραδόσεων τόσο στὸν Παῦλον ὅσο καὶ στὸν Ἐπίκτητον. Δέν πρόκειται, βέβαια, γιὰ μίαν στεῖραν, ὀπισθοδρομικὴν ἢ, ἔστω, συντηρητικὴν προσκόλλησιν στὰ παραδεδομένα μέσῳ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων. Ἡ προτροπὴ ἀφορᾷ στὴν τήρησιν τῶν μεγάλων Ἀρχῶν πού κομίζει ἡ Παράδοσις καὶ στὴν περιφρούρησίν τους ἀπὸ νεόκοπες, ἀδόκιμες καὶ, ἄρα, ἀμφίβολης ἀξίας καὶ χρησιμότητος ιδέες στοὺς ἀνθρώπους πού ἀναζητοῦν τὴν Ἀλήθειαν. Οἱ Ἀρχές παραμένουν πάντα καὶ παντοῦ ἀναλλοίωτες. Ἡ μόδα, ὁ συρμός, εἶναι κάτι πού ἀλλάζει ἀδιάκοπα. Ἡ Ἀλήθεια βρίσκεται στὴ σταθερότητα. Ἡ (ἀν)αλήθεια στὴν ἀλλαγὴν. Κι αὐτὸ τὸ γνωρίζουν καλά καὶ οἱ δύο, ὅταν ἀναφέρονται, ὁ μὲν Παῦλος ξεκάθαρα στίς παραδόσεις³⁰, ὁ δὲ

Ἐπίκτητος στά σύμβολα, ὅρος μέ τόν ὁποῖο τίς χαρακτηρίζουν οἱ Στωϊκοί, ἀποτρέποντας κάθε ιδέα γιά τήν ἀλλοίωση ἤ, πολύ περισσότερο, γιά τήν κατάργησή τους³¹.

θ. Τόσο ὁ Παῦλος ὅσο καί οἱ Στωϊκοί ἀναγνωρίζουν ὡς μόνο σκοπό τοῦ βίου μας τήν στροφή τοῦ νοῦ πρός τήν Ἀλήθεια. Μόνη δικαίωση αὐτῆς τῆς διάβασης ἀπό τή Ζωή εἶναι νά ἀποκαλύψουμε μέσα μας αὐτή τήν Ἀλήθεια καί νά ἐνωθοῦμε γιά πάντα μαζί της. Ἄλλος τρόπος λύτρωσης δέν ὑπάρχει. Ὁ Παῦλος τήν ὀνομάζει “Ἀγαθόν”. Ὁ Ἐπίκτητος “Ἀρετή”. Καί οἱ δύο προτρέπουν τούς μαθητές τους πρός τήν μοναδική διέξοδο: τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τήν δουλεία τῆς ἁμαρτίας μέσα ἀπό ἀδιάκοπη προσπάθεια γιά τήν κατάκτηση τῆς Ἀλήθειας. «Ζήτησον αὐτήν ὅπου σου τό ἔργον»³² γράφει ὁ Ἐπίκτητος. Ἀντίστοιχα ὁ Παῦλος θά πεῖ: «τό ἀγαθόν ποίει»³³, «...ἐργαζόμενος τό ἀγαθόν»³⁴, «ἐργαζόμεθα τό ἀγαθόν πρός πάντας»³⁵ κλπ. κλπ.

Φάρος στήν αἰωνιότητα, σκοπούμενος στόχος καί ἐπιστέγμασμα ὅλης τῆς προσπάθειάς μας στόν πνευματικό κόσμο παραμένει πάντοτε ἡ Ἀρετή, τό Ἀγαθόν, ἡ Ἀλήθεια.

ι. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ταυτότητα ἀπόψεων τῶν δύο πλευρῶν στήν ἐμμονή πού ἀπαιτεῖται στόν ἀγῶνα κατάκτησης τοῦ «Ἀγαθοῦ». Καί οἱ δύο ἀπαιτοῦν ἕναν ἀπερίσπαστο ἀγῶνα πού μεταφράζεται σέ ἐμμονή στήν προσπάθεια, ὑπομονή, παράδοση τοῦ ἀτομικοῦ θελήματος συρρίκνωση τῶν ἐπιθυμιῶν καί προσκόλληση στόν στόχο. Γράφει ὁ Παῦλος: «Τοῦτο δέ πρός τό ὑμῶν αὐτῶν συμφέρον λέγω.... πρός τό εὐσχημον καί εὐπάρεδρον τῷ Κυρίῳ ἀπερισπάστως»³⁶. Καί ὁ Ἐπίκτητος: «ἀπερίσπαστον εἶναι δὴ τόν Κυνικόν ὄλον πρός τῇ διακονίᾳ τοῦ Θεοῦ»³⁷. Ἡ πνευματική ἐργασία δέν ἐπιτρέπει ἐκπτώσεις, παραχωρήσεις καί συναλλαγές. Ἀντίθετα, ἐπιτάσσει τήν μονολιθική ἀφιέρωση στή διακονία τοῦ Θεοῦ, δηλαδή: στήν ὑπηρεσία τῆς Ἀλήθειας.

ια. Ἡ παραπάνω ἐμμονή σίγουρα θά δημιουργήσει τριβές, φόβους, δισταγμούς ὡς πρός τήν ἐπιλογή τοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνα στόν ὁποῖο ὀφείλουμε νά ἐπιδοθοῦμε. Συχνά ἡ ἀντίδραση τῆς κοινῆς γνώμης εἶναι τόσο σφοδρή καί ἡ ἀπόφασή μας νά ἐργαστοῦμε πρός τήν κατεύθυνση τῆς Ἀλήθειας τόσο ἀσταθῆς καί ἀδύναμη πού εἶναι πιθανότατο ἐνδεχόμενο ἡ ὑπαναχώρησή μας. Ὁ μαθητής τῆς Ἀλήθειας ἔχει τό δίλημμα τῆς ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στήν κοινή γνώμη καί σέ ὅ,τι εἶναι ἀρεστό στόν Θεό. Ὁ Παῦλος γράφει: «Μή κατ’ὀφθαλμοδοουλίαν ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, ἀλλ’ ὡς δοῦλοι τοῦ Χριστοῦ ποιοῦντες τό θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐκ ψυχῆς»³⁸. Κι ἀκόμη: «μή ἐν ὀφθαλμοδοουλίαις (γιά τά μάτια τοῦ κόσμου!..) ὡς ἀνθρωπάρεσκοι ἀλλ’ ἐν ἀπλότητι καρδίας, φοβούμενοι τόν Θεόν»³⁹. Κι ἀκόμη: «οὕτω λαλοῦμεν οὐχ ὡς ἄνθρωποις ἀρέσκοντες ἀλλά τῷ Θεῷ»⁴⁰ κλπ κλπ. Ὁ Ἐπίκτητος συνοψίζει τήν ἀρέσκεια τῶν θεῶν σέ σχέση μέ τήν συμπεριφορά μας ὅταν γράφει πῶς: «ὅ,τιδῆποτε κάνουμε, νά τό κάνουμε δίκαια, μέ εὐγνωμοσύνη, μέ μέτρο, μέ ἐγκράτεια καί ἀξιοπρέπεια»⁴¹.

ιβ. Ἡ ἐμμονή τῶν Στωϊκῶν στήν ἀξία καί τήν δύναμη τῆς προσευχῆς εἶναι

πασίγνωστη, τουλάχιστον όσο και στον Παῦλο. Ἡ βαθύτατη πίστη τοῦ Ἐπίκτητου στό Θεῖον ὄχι μόνο δηλώνεται μέ μιά συχνότατη, *μονοθεϊστική* διατύπωσή Του (ἀναφέρεται στόν Θεό καί ὄχι στους Θεούς!) ἀλλά καί στήν μόνιμη ἀναφορά του σέ ὕμνους καί σέ προσευχές πρός τίς ὁποῖες προάγει διαρκῶς τούς μαθητές του⁴². Ὅσο γιά τόν Παῦλο, τήν ἀνάλογη ἐντολή στους νεόφυτους πιστούς τῆς Διδασκαλίας Του κορυφώνει μέ τήν ἱστορική πλέον, φράση: «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε» ἐνῶ πάμπολλες φορές ἀναφέρεται στίς Ἐπιστολές Του στήν προσευχή, ἰδιαίτερα δέ στήν Α' πρός Τιμόθεον, ὅπου καί προτρέπει τούς νέους πιστούς σέ διαρκῆ προσευχή γιά ὅλον τό κόσμον⁴³.

ιγ. Ἡ σωτηρία τοῦ Ἀνθρώπου δέν εἶναι δυνατόν νά προέλθει ἀπό ἀλλοῦ ἐκτός ἀπό τόν Ἴδιο τόν Θεό πού προνοεῖ, φροντίζει καί ἐνδιαφέρεται γιά τά παιδιά Του ὡς ἀληθινός καί μόνος Πατέρας. Τόσο οἱ Στωϊκοί φιλόσοφοι, βαθύτατα εὐσεβεῖς καί ἀναζητητές τῆς Ἀλήθειας, ὅσο καί ὁ Παῦλος, ὑπέρτατος κήρυκας τῆς Ἀγάπης, ὁμοφωνοῦν καί πρός αὐτή τήν κατεύθυνση. Λέει ὁ Ἐπίκτητος: «ταῦτα δὴ τά ἐλαττώματα οὐκ ἔστιν ἄλλως ἐκβαλεῖν εἰμή πρός τόν Θεόν ἀποβλέποντα, ἐκείνῳ μόνῳ προσπενθότα, τοῖς ἐκείνου προστάγμασι καθωσιωμένον»⁴⁴. Ὁ Παῦλος, βέβαια, ἀναφέρεται ἀδιάκοπα στή σωτηρία τοῦ Ἀνθρώπου πού μόνο ἐκ Θεοῦ μπορεῖ νά προσδοκᾶται. «Συμφιλιωθήκαμε μέ τόν Θεό», γράφει, «μέσω τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Υἱοῦ του.. ἡ ζωὴ του θά μᾶς χαρίσει τήν σωτηρία»⁴⁵. Στήν πρός Ἐφεσίους Ἐπιστολή Του ἀναφέρεται, ἐπίσης, στήν σωτηρία τοῦ Ἀνθρώπου μέσω τῆς Θεῖας Χάρης⁴⁶, ἐνῶ μᾶς διαβεβαιώνει ἀλλοῦ πῶς ὁ Θεός θέλει νά σωθοῦμε ὅλοι⁴⁷ κλπ. κλπ.

ιδ. Κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς, ἴσως ἀπό τά πιό οὐσιώδη καί πιό χαρακτηριστικά, τόσο στόν Παῦλο, ὅσο καί στους Στωϊκούς, ὑπῆρξε ἡ ὀλιγάρκεια, ἡ λιτότητα. Ἀρετή πού συχνά ὑπέδειχνε στους μαθητές του. Εἶναι γνωστός ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ Ἐπίκτητου. Πάμπτωχος, ἄρρωστος, κουτσός, ἰσχνός, λιτοδίαιτος ἐνσωματώνει ἕνα πνεῦμα λαμπερό καί ἀκτινοβόλο ὄχι μόνο γιά τήν ἐποχή του ἀλλά καί γιά ὅλες, ὅσες ἀκολούθησαν. Ὁ Παῦλος, φυσικά, δέν ὑστεροῦσε καθόλου. Λιτός, ἀεικίνητος, παντελῶς ἀκτήμων καί πάμπτωχος καί αὐτός ἐπίσης πού, ἐνῶ μποροῦσε καί ἐπιτρεπόταν νά ζεῖ ἀπό τή Διδασκαλία Του⁴⁸, ἐν τούτοις, προτίμησε ὡς τό τέλος νά ἐργάζεται ὡς σκηνοποιός γιά νά ἐξασφαλίζει μιά στοιχειώδη αὐτάρκεια βίου. Καί εἶναι ἐνδεικτική ἡ παράκλησή Του στόν Τιμόθεο νά τοῦ φέρι τό πανωφόρι⁴⁹ πού ξέχασε στήν Τρωάδα, προφανῶς γιά νά μή βρεθεῖ ἀντιμέτωπος μέ τήν ἀνάγκη νά ἀγοράσει ἕνα δεύτερο!

Γιά ὅτι ἀφορᾶ τόν Ἐπίκτητο, ὁ Στοβαῖος μνημιώνει τίς ἀπόψεις τοῦ δασκάλου μ' ἕνα μικρό, πυκνό καί θαυμάσιο κείμενο πού περιέχει ὅλες, σχεδόν, τίς βασικές ἀρετές τῶν Στωϊκῶν. Σ' αὐτό τό κείμενο ἐμμένει στήν ἀποψη ὅτι ὁ ἀληθινά καλός βίος δέν ἔχει σχέση καμμία μέ τήν πολυτέλεια. Καλή ζωὴ σημαίνει σωφροσύνη, αὐτάρκεια, τάξη, σεμνότητα, λιτότητα. Ἡ πολυτέλεια, ἀντίθετα, εἶναι σύμφωνη μέ τήν ἀκολασία, τήν τρυφηλότητα, τήν

ἀταξία καί τήν ἀπρέπεια⁵⁰. Ὅσο γιά τόν Παῦλο, τήν Ἀρετή τῆς αὐτάρκειας- καί τῆς σύμφυτης ὀλιγάρκειας- ὄχι μόνο τήν ἐβίωσε ὁ ἴδιος ἀλλά σέ κάθε εὐκαιρία δέν παρέλειπε νά τήν ὑπενθυμίζει στούς μαθητές Του⁵¹. Τό ἴδιο, ἄλλωστε, ἴσχυσε γιά ὅλες τίς Ἀρετές, ὅπως ἡ κοσμιότητα, ἡ σεμνότητα καί, βέβαια, ἡ σωφροσύνη⁵².

ιε. Πολλοί ἐπικριτές τοῦ Παύλου τόν κατηγοροῦσαν γιά μιᾶ δῆθεν θεωρητική μόνο παράθεση τῶν μεγάλων Ἀρχῶν τῆς Ἀλήθειας, χωρίς, παράλληλα, νά παραθέτει κανόνες γιά τό πῶς θά προσεγγίσουμε πρακτικά αὐτές τίς Ἀρχές μέσα στήν καθημερινότητα. Δέν εἶναι καθόλου ἀληθές. Ἐκτός ἀπό τό Ε' κεφάλαιο τῆς Α' πρὸς Θεσσαλονικεῖς, τό Γ' τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς, τό ΙΓ' τῆς Α' πρὸς Κορινθίους, ὅπου μέ μιάν ἀσύλληπτη πυκνότητα παραθέτει τούς βασικούς κανόνες βίου πού ὀφείλει νά τηρήσει ὁ ἀναζητητής τῆς Ἀλήθειας, ἀλλά καί τίς ἑκατοντάδες ἄλλες διάσπαρτες ἐντολές πού δίνει στίς 14 Ἐπιστολές Του, ἓνα μόνο μικρό ἀπόσπασμα θά ἀρκοῦσε νά τά πεῖ ὅλα. Εἶναι ἡ περίφημη φράση Του στήν πρὸς Ἐφεσίους ὅπου συνιστᾷ νά γίνουμε «*συμπολίτες τῶν Ἁγίων καί γνώριμοι τοῦ Θεοῦ*»⁵³. Ἀπό τήν πλευρά τῶν Στωϊκῶν, ὁ Ρωμαῖος φιλόσοφος Μᾶρκος Αὐρηλῖος συνιστᾷ ἀκριβῶς τά ἴδια, προτρέποντάς μας «*νά συζητήσουμε μέ τούς Θεούς (!) κάνοντας ὅ,τι μέσα μας ἐπιτάσσει κάθε στιγμή ἡ θεία δύναμη πού ὁ Ὑπέρτατος Ζεὺς ἔδωσε στόν καθένα μας ὡς προστάτη καί ἡγεμόνα*»⁵⁴.

Θά ἦταν δυνατό νά παρατεθοῦν κι ἄλλες πολλές ἀκόμη βασικές ὁμοιότητες ἀνάμεσα στόν Πανίερο Παῦλο καί τούς σπουδαιότερους, ἴσως, ἐκπροσώπους τῆς Στωϊκῆς Φιλοσοφίας. Ὅλοι τους ἔδρασαν κυρίως κατά τόν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ. Σταχυολογήσαμε λίγες ἀπό τίς θεμελιωδέστερες ὁμοιότητες ἀνάμεσά τους πού σηματοδοτοῦν τήν φιλοσοφική σκέψη πού ἡγεμονεύει κατά τόν αἰῶνα αὐτόν καί πού, ἀναμφίβολα, συγκροτεῖ καί κατευθύνει τήν Διδασκαλία καί τῶν δύο μεγάλων αὐτῶν Σχολῶν, τοῦ Παύλου καί τῶν Στωϊκῶν. Βεβαίως, ὑπάρχουν, ὅπως προαναφέραμε, διαφορές ἀνάμεσά τους. Καί, μάλιστα, σημαντικές. Ὅμως, σκοπός αὐτῆς τῆς σύντομης ἔρευνας ὑπῆρξε νά καταδειχθεῖ ἡ περιορέουσα φιλοσοφική ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, ὅπου νέες ιδέες καί νέες ἀρχές προσέγγισης τοῦ ὑπαρκτικοῦ προβλήματος τοῦ Ἄνθρώπου εἰσάγονται στίς ὄντολογικές καί ἐσχατολογικές ἔρευνες τοῦ Δυτικοῦ Πολιτισμοῦ μετά τήν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Μέ κυρίαρχη ἐπιβολή τήν ἰδέα τῆς Ἀγάπης, τόν μονοθεϊσμό, τήν ἀνανέωση τοῦ ἐνάρετου βίου καί τήν συγκρότηση τοῦ ἠθικοῦ Ἄνθρώπου. Ἀρχές, πού ἡ ἀναπόφευκτη χλιδή, ἡδονοθηρία καί διαφθορά πού ἐπέφεραν ἡ ἀκμή τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας εἶχαν ἀπωθήσει στήν ἀπαξίωση καί τήν λήθη, καί πού τόσο ἡ Στωϊκῆ φιλοσοφία ὅσο καί ὁ Παῦλος προσπάθησαν νά διατηρήσουν καί νά διαδώσουν. Πέρα ἀπό τίς βασικές, κοινές ἀφετηρίες Παύλου καί Στωϊκῶν στή διάνοηση, οἱ θεμελιώδεις συντεταγμένες τοῦ βίου καί τῆς Διδασκαλίας ὅλων στεγάζονται μέ μιάν ἀκλόνητη συνέπεια στίς Ἀρχές, τήν δράση καί τήν ἐμμονή στήν πίστη τῆς μιᾶς καί προαιώνιας Δημιουργικῆς Ἀρχῆς στόν Κόσμο πού συγκρότησε τό

Σύμπαν, ἔθεσε Νόμους καί Ἀρχές, δίνοντας τήν Παρουσία Της μέσα στόν Ἄνθρωπο εἴτε ὡς «Πνεῦμα» (Παῦλος) εἴτε ὡς «Δαίμων» (Μ.Αυρήλιος) εἴτε ὡς «Εἶμαρμένη» (Ἐπίκτητος) κλπ. Αὕτη εἶναι ἡ πιό εὐγλωττη ἀναθέρμανση στόν Κόσμο τῆς ιδέας τοῦ Μονοθεϊσμοῦ, τῆς Δημιουργίας τοῦ Σύμπαντος ἀπό μιάν ἀσύλληπτη καί ἀχώρητη Δημιουργική Ἀρχή πού, μέ τή σειρά της, ἐπάγεται τήν ἀποδοχή τῶν Νόμων, τῆς Τάξεως ἀλλά καί τῶν κανόνων τοῦ ἠθικοῦ βίου. Ἀσκητικός, πάμπτωχος, ὀλιγαρκῆς καί αὐτάρκης ὁ μέγιστος Παῦλος θεμελιώνει μιὰ νέα θρησκεία μέ ὅ,τι αὐτό συνεπάγεται γιά τόν Δυτικό Κόσμο μέχρι καί σήμερα. Ἀσκητικός ἐπίσης καί πάμπτωχος, μονήρης καί βαθύτατα εὐσεβῆς ὁ Ἐπίκτητος ἀνοίγει ἕναν νέον ὀρίζοντα μονοθεϊσμοῦ στήν ἀνθρώπινη σκέψη μέ ὄραμα τήν ἠθική τελείωση τοῦ Ἄνθρώπου, μέ μιὰ τόσο βαθιά μάλιστα, αἴσθηση τοῦ Ἀγαθοῦ, ὥστε ἡ Στωϊκή διδασκαλία, ἰδιαίτερὰ τοῦ Ἐπίκτητου, νά χαρακτηρισθεῖ ὡς «Preparatio Evangelica» τόσο στήν Δύση ὅσο καί στήν Παράδοση τῶν ὀρθόδοξων μοναχῶν.⁵⁵

Ἡ Ζωή εἶναι τό ἔνδοξο μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ. Ὁ βίος μας εἶναι ἕνα πέρασμα ἀπό αὐτό τό μεγαλεῖο γιά νά διδαχτοῦμε. Μέ τήν ἀποταύτισή μας ἀπό τά ὑλικά ἀγαθά πού, τόσο ὁ Παῦλος ὅσο καί οἱ Στωϊκοί, διδάσκουν ὄχι μόνο μέ τόν Λόγο τους ἀλλά, κυρίως, μέ τόν προσωπικό τους βίο. Μέ ὀλιγάρχεια καί μέτρο στό κάθε τι. Μέ ἀνδρεία, προσοχή, προσευχή καί ἀγρυπνη βίωση τοῦ παρόντος σαν θεατές καί ἠθοποιοί ταυτόχρονα στό δράμα πού παίζεται στό μεγάλο Θέατρο τῆς Δημιουργίας.

Ἡ Σχολή τῆς Στωϊκῆς Φιλοσοφίας ἔζησε γιά πεντακόσια περίπου χρόνια. Ἡ Σχολή τοῦ Παύλου ζεῖ μέχρι καί σήμερα.

1. Στήν πρὸς Ἐφεσίους (6 φορές), στήν πρὸς Κολοσσαεῖς (4 φορές) καί στήν Α' πρὸς Κορίνθιους (4 φορές).
2. ΕΦΕΣ., IV § 5.
3. ΓΑΛΑΤ., III § 26.
4. ΔΙΑΤΡ. Α', ΚΕΦ. Θ' § 14.
5. ΔΙΑΤΡ. Α', ΚΕΦ. Θ' § 6.
6. Α' ΚΟΡΙΝΘ., IV § 9.
7. «Ἴδου ὁ σοφὸς ἀξιοθαύμαστο θέαμα (γιά τούς θεούς) Senec. de provn. 2,9.
8. Α' ΚΟΡΙΝΘ., VII § 17.
9. Α' ΚΟΡΙΝΘ., XV § 23.
10. Ὕμνος Κλεάνθους, στ. 1,2 καί 3. («Ἄγου δέ μ' ὦ Ζεῦ καί σύ γ' ἡ πεπρωμένη, ὅποι ποθ' ὑμῖν εἶμι διατεταγμένος ὡς ἔψομαι γ' ἄκνος.. κλπ).
11. – Τοῖς ἀγαπῶσι τόν Θεόν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν τοῖς κατά πρόθεσιν κλητοῖς οὖσιν... οἷς προέγνω καί προώρισε (ΡΩΜ., VIII § 28-29).

- Παῦλος, δούλος Ἰησοῦ Χριστοῦ, κλητός ἀπόστολος ἀφωρισμένος εἰς εὐαγγέλιον Θεοῦ.
(ΡΩΜ., Ι § 1).
- Οἱς δὲ προώρῃσε τούτους καὶ ἐκάλεσε (ΡΩΜ., VIII § 30).
- 12. Οὐ περὶ τοῦ κόσμου ἐρωτῶ ἀλλὰ περὶ ὧν δέδωκας μοι ὅτι σοί εἰσι (ΙΩΑΝ., XVII § 9).
- 13. ΔΙΑΤΡ. Α', ΚΘ' § 46.
- 14. - Νόμος βιωτικός οὗτος ἐστίν, τὸ ἀκόλουθον τῇ φύσει πράττειν (ΔΙΑΤΡ. Α' ΚΣΤ' § 2).
- Τοῦτον τὸν νόμον ὁ Θεός τέθεικεν (ΔΙΑΤΡ. Α' ΚΘ' § 4).
- 15. Ὁ τοῦ Θεοῦ νόμος κράτιστός ἐστι καὶ δικαιοτάτος (ΔΙΑΤΡ. Α', ΚΘ' § 13).
- 16. Ὁ νόμος πνευματικός ἐστι (ΡΩΜ., VIII § 14).
- 17. ΡΩΜ., Χ § 4.
- 18. οὐ δικαιούται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου ἐάν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ (ΓΑΛ., ΙΙ § 16).
- 19. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν (ΛΟΥΚ., XVII § 21).
- 20. ΔΙΑΤΡ. Α', ΚΘ' § 4.
- 21. ΔΙΑΤΡ. ΙΙΙ, ΚΔ' § 112.
- 22. ΡΩΜ., ΙΔ' § 7.
- 23. Εἰρηνεύετε ἐν ἑαυτοῖς (Α' ΘΕΣΣ., V § 13).
- 24. Ἐλεύθερος γὰρ ἐστίν, ὧ γίνεται πάντα κατὰ προαίρεσιν καὶ ὃν οὐδεὶς δύναται κωλύσαι
(ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, ΔΙΑΤΡ. Α', ΙΒ' § 9).
- 25. Οὐδεὶς ἄρα οὔτε φοβούμενος οὔτε λυπούμενος οὔτε ταρασσόμενος ἐλεύθερος ἐστίν, ὅστις δ'
ἀπήλακται. (ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, Ἀποσπάσματα, ΣΤ' 23-25).
- 26. Β' ΚΟΡΙΝΘ., ΙΙΙ § 17. Σχεδὸν αὐτολεξί ἀναφέρεται στό θέμα καὶ ὁ Ρωμαῖος Στωικός Σενέκας:
«Deo parere libertas est». (VIT. Beat. 15)
- 27. Ἦτε δούλοι τῆς ἁμαρτίας, ἐλευθερωθέντες δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ
(ΡΩΜ., VII § 16-18).
- 28. Ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐκλήθητε ἀδελφοί (ΓΑΛ., V § 13).
- 29. Οὐδεὶς τοίνυν ἁμαρτάνων ἐλεύθερος ἐστίν. (ΔΙΑΤΡ. Β', ΙΣ' § 23).
- 30. - Στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις ἅς ἐδιδάχθητε (Β' ΘΕΣΣ., ΙΙ § 15).
- Τὰς δὲ νεωτερικὰς ἐπιθυμίας φεῦγε (Β' ΤΙΜΟΘ., ΙΙ § 22).
- 31. - Διὰ τοῦτο ἔδει σώζειν τὰ σύμβολα (ΔΙΑΤΡ. Α', ΣΤ' § 14).
- Δεῖ κατὰ δύναμιν καὶ τούτων ἀντέχεσθαι, τοῦ τηρῆσαι τὴν συνήθειαν (ΔΙΑΤΡ. Α', ΚΖ' § 20).
- 32. ΔΙΑΤΡ. Α', δ.
- 33. ΡΩΜ., ΧΙΙΙ § 3.
- 34. ΕΦΕΣ., ΙV § 27.
- 35. ΓΑΛΑΤ., VI § 10.
- 36. Α' ΚΟΡΙΝΘ., VII § 35.
- 37. ΔΙΑΤΡΙΒΗ Α', ΧΧΙΙ § 65.
- 38. ΕΦΕΣ., VI § 6.
- 39. ΚΟΛΟΣΣ., ΙΙΙ § 22.
- 40. Α' ΘΕΣΣΑΛ., ΙΙ § 4.
- 41. Εἰ δικαίως ἐστὶ καὶ εὐγνωμόνως καὶ ἴσως ἐγκρατῶς καὶ κοσμίως, οὐκ ἔστι καὶ ἀρεστῶς τοῖς
θεοῖς; (ΔΙΑΤΡ. Α', ΙΓ, 1-2).
- 42. Εἰ γὰρ νοῦν εἶχομεν, ἄλλο τί ἔδει ἡμᾶς ποιεῖν καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ ἢ ὑμνεῖν τὸ Θεῖον.
(ΔΙΑΤΡ. Α', ΣΤ' § 15-16).
- 43. «Παρακαλῶ οὖν πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι δεήσεις, προσευχάς, ἐντεύξεις, εὐχαριστίας
ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων...» (Α' ΤΙΜΟΘ., ΙΙ § 1-2)
- 44. ΔΙΑΤΡ. ΙΙ § 16, 46. (ἐρμην.: Δέν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νὰ ἀπαλλαγεῖς ἀπὸ αὐτὰ τὰ
ἐλαττώματα παρὰ μόνο ἐμπιστευόμενος στὸν Θεό, τὸν μόνο πού ἀληθινὰ προσπαθεῖ καὶ
ἀγιαζόμενος κάτω ἀπὸ τίς δικές Του προσταγές.)
- 45. Εἰ γὰρ ἐχθροὶ ὄντες κατηλλάγημεν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ... σωθησόμεθα
ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ. (ΡΩΜ., V § 10).
- 46. Χάριτι ἐστὲ σεσωσμένοι. (ΕΦΕΣ., ΙΙ § 5).

47. Ἐνώπιον τοῦ σωτήρος ὑμῶν Θεοῦ ὅς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι.
(Α΄ ΤΙΜΟΘ., ΙΙ § 3-4).
48. Ὁ Κύριος διέταξε τοῖς τό εὐαγγέλιον καταγγέλλουσιν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου ζῆν. ἐγὼ δέ οὐδενί ἐχρησάμην τούτων (Α΄ ΚΟΡΙΝΘ., ΙΧ § 14).
49. Τόν φελόνην, ὃν ἀπέλιπον ἐν Τρωάδι παρὰ Κάρπῳ ἐρχόμενος φέρε. (Β΄ ΤΙΜΟΘ., ΙV § 12).
50. Τό καλῶς ζῆν τοῦ πολυτελοῦς διαφέρει τό μὲν γάρ ἐκ σωφροσύνης καί αὐταρκείας καί εὐταξίας καί κοσμιότητος καί εὐτελείας παραγίγνεται, τό δέ ἐξ ἀκολασίας καί τρυφῆς καί ἀταξίας καί ἀκοσμίας. Τέλος δέ τοῦ μὲν ἔπαινος ἀληθής, τοῦ δέ ψόγος (ΣΤΟΒΑΙΟΣ, *gnomologicum epicteteum*, 3 – 4, 16-1).
51. – Πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες (Β΄ ΚΟΡΙΝΘ., ΙΧ § 8).
– Εὐσέβεια μετ’ αὐταρκείας (Α΄ ΤΙΜΟΘ., VI § 6).
– ἐν οἷς εἶμι αὐτάρκης εἶναι (ΦΙΛΙΠΠ., ΙV § 11) κλπ.
52. – Δεῖ οὖν τόν ἐπίσκοπον κόσμιον... εἶναι (Α΄ ΤΙΜΟΘ., ΙΙΙ § 2).
– Τούς νεωτέρους ὡσαύτως παρακάλει σωφρονεῖν ... ἀδιαφθορίαν, σεμνότητα... (ΤΙΤ. ΙΙ § 7).
– Μετά αἰδοῦς καί σωφροσύνης... (Α΄ ΤΙΜΟΘ., ΙΙ § 9).
– ...νηφάλιον ,σώφρονα, κόσμιον (Α΄ ΤΙΜΟΘ., ΙΙΙ § 2, κλπ).
53. Οὐκέτι ἐστέ ξένοι καί πάροικοι ἀλλά συμπολίται τῶν ἁγίων καί οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ
(ΕΦΕΣ., ΙΙ § 19).
54. «Συζεῖν θεοῖς συζεῖ δέ θεοῖς ὁ συνεχῶς δεικνύς αὐτοῖς τήν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἀρεσκομένην μὲν τοῖς ἀπονεμομένοις, ποιοῦσαν δέ ὅσα βούλεται ὁ δαίμων , ὃν ἐκάστῳ προστάτην καί ἡγεμόνα ὁ Ζεὺς ἔδωκεν...» (ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, Τά εἰς Ἐαυτόν, V § 27).
55. Τό «Ἐγχειρίδιον» γιά τοὺς ὀρθόδοξους μοναχοὺς πού συνέταξε ὁ Ἅγιος Νεῖλος εἶναι ἡ σχεδόν αὐτολεξι παράφραση τοῦ ὁμώνυμου Ἐπικτήτειου.